

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.

1857 m. viduryje VŠA buvo parengtas vidurinių mokyklų pertvarkymo planas bei suformuluotas pasiūlymas įsteigti realinę gimnaziją. Vilniaus generalgubernatorius, susipažinęs su šiais sumanymais, pasiūlė steigiamą mokykloje įstaigą pavadinti ne realine gimnazija, bet aukštąja realine mokykla: tada joje galės mokytis tik baigusieji gimnazijas. Be to, taip ketinta pakelti naujosios institucijos prestižą²⁶.

Šia vidurinių mokyklų reorganizacija buvo siekiama pertvarkyti švietimo įstaigų darbą: vietoj esamų 19 apskritinių mokyklų planuota įsteigti septynias gimnazijas ir 12 triklasių apskritinių mokyklų. Mat apskritinės mokyklos nesuteikė užbaigto išsilavinimo – jas baigę mokiniai turėdavo tęsti mokslą gimnazijose, dažnai ten jie pereidavo į klasę ar net dviem žemesnę pakopą, be to, esant nedideliems atlyginimams, mokytojai ten dirbdavo ne patys geriausi. Baigusiems gimnazijas ir atidaroma aukštoji realinė mokykla, kuri turėjo suteikti jauniems žmonėms ne tik bendrą išsilavinimą, bet ir „nuodugnias praktines specialias žinias, ateityje vienodai naudingas tiek jiems patiems, tiek kraštui. Ypač šių žinių įgijimas svarbus bajorijai šiuo metu, būsimų nuosavybės teisių pertvarkymų akivaizdoje“ (pabraukta VŠA globėjo. – D. S.)²⁷. Aukštoji realinė mokykla turėjo būti sudaryta iš trijų skyrių: agronomijos, mechanikos ir architektūros-geodezijos, mokslas turėjo trukti penkerius metus. Baigusiems šią mokyklą suteikiamos tokios pačios teisės, kaip ir Gorigorecko žemės ūkio instituto auklėtiniams. Tačiau net esant palankiausioms aplinkybėms, VŠA globėjo nuomone, ją bus galima atidaryti tik po trejų metų, nes mažiausiai tiek laiko reikia pastatui pastatyti.

1858 m. pradžioje su vidurinių mokyklų reorganizacijos projektu buvo supažindintas Aleksandras II²⁸, o tų pačių metų birželio 11 d. aukščiausiu paliepiu jis, tiesa, šiek tiek pakoreguotas, įsigaliojo²⁹.

²⁶ VŠA globėjo rašto be datos liaudies švietimo ministrui kopija, *LVI*, f. 378, Bendrasis skyrius (toliau – BS), 1858 m., b. 906, l. 7.

²⁷ *Ibid.*, l. 5.

²⁸ Liaudies švietimo ministro 1858 m. sausio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 14.

²⁹ Liaudies švietimo ministro 1858 m. birželio 11 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 41.

Aukštąją realinę mokyklą įsteigti buvo sunkiau, nepaisant to, kad Aleksandras II, būdamas Vilniuje, palankiai atsiliesė apie tokios mokymo įstaigos įkūrimą Vilniuje³⁰. Naujai mokymo įstaigai reikėjo 50 000 rublių per metus, o valstybės biudžete tam nebuvo lėšų³¹, todėl generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas kreipėsi į visų keturių gubernijų bajorvedžius, klausdamas, ar šie nesutiktų aukoti aukštajai realinei mokyklai po 12 500 rublių nuo gubernijos³².

Pirmieji aukštosios mokyklos klausimą svarstė Kauno gubernijos bajorai. Tačiau, kiek liudija turima informacija, jų priimtoje peticijoje net neužsimenama apie valdžios inicijuotą aukštosios realinės mokyklos projektą. Seimelyje, vykusiam 1858 m. gruodžio 5 ir 13 dienomis, kuriame dalyvavo 375 bajorai, buvo nuspręsta, apeinant vietinę valdžią, siūsti delegaciją pas Aleksandrą II, kuri turėjo įteikti peticiją, reikalaujančią atkurti Vilniaus universitetą. Gubernijos bajorai apsiėmė mokėti po 20 kapeikų sidabru nuo valako³³.

Vilniaus gubernijos bajorai 1859 m. sausio 26 d. posėdyje jau svarstė valdžios pasiūlymą. Seimelio dauguma buvo linkusi pasisakyti už universiteto steigimą ir aukoti lėšų, tačiau prieš priimant sprendimą seimelio delegacija aplankė generalgubernatorių. Šis greit atšaldė deputatų įkarštį ir primygtinai siūlė prašyti įkurti tik realinę mokyklą. Nazimovas užsiminė, kad vėliau galbūt pavyks įsteigti ir kitus fakultetus³⁴. Vilniaus gubernijos bajorija įvertino šį sumanymą pozityviai ir išreiškė viltį, kad ateityje bus galima išplėsti tą įstaigą „iki apimties, atitinkančios esminius krašto poreikius ir turinčios tikslą ne tik specialistų amatams rengimą, bet ir visapusišką visuomenės tobulėjimą, platinant švietimą tarp visų jos luomų. Taip pat išreiškiama viltis, kad naujoji mokymo įstaiga „bus atvira ne tik bajorijos luomui, bet ir visoms kitoms visuomenės

³⁰ 1858 m. VŠA globėjo ataskaita, *RVIA*, f. 733, ap. 95, b. 428, l. 49.

³¹ Liaudies švietimo ministro 1858 m. sausio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 906, l. 7.

³² Vilniaus generalgubernatoriaus 1858 m. rugpjūčio 9 d. rašto Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko bajorvedžiams juodraščiai, *ibid.*, l. 68–70. Šio rašto originalas, adresuotas Vilniaus gubernijos bajorvedžiui, *ibid.*, f. 391, ap. 6, b. 1894, l. 1–2; A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 591. Kai kurie autoriai pateikdavo klaidingą 15 200 rublių sumą: L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 135, E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 157.

³³ A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 292.

³⁴ Koresp. [?], Z Niemiec, w marcu, *Wiadomości Polskie*, 1859, Nr. 11, s. 48; [?], Instytutu Edukacyjne na Litwie. Z Wilna, 3 grudnia, *Roczniki Polskie*, t. 3: rok 1857, Paryż, 1865, s. 491.

klasėms“. Tame seimelyje Vilniaus gubernijos bajorija nepriėmė galutinio nutarimo. Sprendimą dėl lėšų aukojimo jie išsipareigojo padaryti tada, kai valdžia pateiks konkrečius pasiūlymus dėl aukštosios mokyklos³⁵.

Šis sprendimas nebuvo priimtas vienbalsiai. Feliksas Žukovskis bei dar septyni bajorai pareiškė kitokią nuomonę. Žukovskis pastebėjo, kad siūlomoji mokymo įstaiga neturi aiškios programos, todėl pasiūlė prašyti vyriausybės leidimo „įsteigti Vilniaus mieste du fakultetus, Teisės ir Literatūros [Filologijos. – D. S.], kaip nepaprastai reikalingus bajorų luomui, o prie jų dėl visuotinės gerovės turėti ir aukštąją realinę mokyklą“³⁶. Žukovskio ir dar septynių bajorų pasiūlymas projektuoja švietimo sistemą, pagal kurią skirtingų visuomenės luomų nariai mokosi atskirose mokymo įstaigose, įgydami skirtingas specialybes, taigi ir visuomenėje atlikdami tik jiems priskirtą funkciją. Bajorijai skiriami teisės ir filologijos fakultetai, kurie pagal šį sumanymą, be abejonės, yra universiteto užuomazga, kitos visuomenės grupės išsilavinimo turėtų siekti aukštojoje realinėje mokykloje, kur bus rengiami specialistai žemės ūkiui ir kitoms materialinę gerovę kuriančioms ūkio šakoms.

Minsko gubernijos bajorų seimelis, priminęs 1856 m. šios gubernijos bajorų siūlymą valdžiai viename iš VŠA priklausančių miestų steigti universitetą, panašiai kaip ir Vilniaus gubernijos bajorai nurodė, kad kraštui reikalinga ne tik tam tikrus specialistus atskiroms ūkio šakoms rengianti aukštoji mokykla, bet ir universalesnė švietimo įstaiga. Minsko gubernijos bajorija išreiškė viltį, kad vyriausybė teiks „išplėsti numatomos įstaigos reikšmę“. Panašiai kaip ir vilniečiai, tik šiek tiek griežčiau formuluodami, Minsko gubernijos bajorai taip pat pažadėjo priimti sprendimą dėl aukų rinkimo naujai aukštajai mokyklai tik tada, kai vyriausybė pateiks konkrečius pasiūlymus³⁷.

Vietinė valdžia Minsko gubernijos bajorų sprendimą interpretavo kaip atsisakymą skirti lėšų³⁸. Tikėtina, kad panašiai buvo traktuojamas ir vilniečių

³⁵ Vilniaus gubernijos bajorų 1859 m. sausio 26 d. seimelio posėdžio protokolas, *MAB RS*, f. 20, b. 5669, l. 1–2; A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 592; L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 134.

³⁶ Vilniaus gubernijos bajorų seimelio 1859 m. sausio 31 d. posėdžio protokolas, *MAB RS*, f. 20, b. 5669, l. 3.

³⁷ 1859 m. rugsėjo 24 d. Minsko gubernijos bajorų seimelio posėdžio protokolo kopija, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 906, l. 99–100.

³⁸ Minsko gubernatoriaus 1859 m. gruodžio 18 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 129.

sprendimas. Tuo tarpu, kiek yra žinoma, Gardino gubernijos bajorija net nesvarstė šio klausimo, o kauniečiai neinformavo vietinės valdžios apie savo sprendimą³⁹. Išde neturėdama reikalingos sumos ir nesulaukusi paramos iš krašto bajorijos, valdžia buvo priversta atsisakyti šio projekto⁴⁰.

Dar nesibaigus visoms peripetijoms dėl aukštosios realinės mokyklos, 1858 m. rugpjūčio 6–7 d. į Vilnių atvyko caras Aleksandras II. Kaip tik tada Vilniaus archeologijos komisijos vardu jam buvo įteiktas garsusis Albumas, kurio autoriai deklaravo lojalumą monarchui, aišku, taip siekdami gauti daugiau nuolaidų Lietuvai. Tikėjimas, kad caras liberalizuos valdžios politiką Lietuvoje, atkurs Vilniuje universitetą, amžininkų liudijimu, buvęs visuotinis⁴¹. Kaip Mykolui Balińskiui rašė nežinomas autorius, tuo metu visi laukė, kad „caras gražins universitetą ir tas pageidavimas buvo beveik visų <...> gyventojų lūpose“⁴². Viltį sulaukti naujų valdžios nuolaidų iliustruoja ir jau vėliau, 1862 m., užfiksuotas vieno iš Albumo autorių, poeto Antano Edvardo Odynieco, „prisipažinimas“. Nuvykęs iš Lietuvos į Poznanę, jis pareiškė, kad prie nuosaiškiųjų jis prisidėjęs vien tikėdamasis, kad taip bus galima atkurti Vilniaus universitetą⁴³. Susidaro įspūdis, jog, atėjęs į valdžią Aleksandriui II, gandai apie universiteto atkūrimą ar įkūrimą Vilniuje sklisdavo periodiškai⁴⁴. Deja, imperijos valdžia nesirengė daryti tokių nuolaidų krašto socialiniam elitui.

Visuose žinomuose 1855–1859 m. reikalavimuose Lietuvos bajorija prašė rusiškos aukštosios mokyklos, aiškų prioritetą teikdama universitetui ar universitetinio tipo mokymo įstaigai. Vienintelė išimtis galėjo būti tik Kauno gubernijos seimelio peticija, priimta 1858 m. pabaigoje, apie kurią turime nedaug žinių. Žinoma, bandymas kelti tik rusiškos, o ne lenkiškos Alma

³⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1859 m. spalio 31 d. rašto Gardino ir Kauno gubernijos bajorvedžiams juodraštis, *ibid.*, l. 107.

⁴⁰ Liaudies švietimo ministerijoje 1861 m. parengta pažyma, *RVIA*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 2.

⁴¹ J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, Wilno, 1913, s. 77; M. Stolzman, *W kregu uniwersyteckiej tradycji*, op. cit., s. 141.

⁴² Cituojama pagal: M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie...*, s. 41.

⁴³ A. Potocki [J. A. Balaszewicz], *Raporty szpiega*, Warszawa, 1973, t. 1, s. 267.

⁴⁴ B. Zaleski, Notatka o powstaniu 1863 r., *LBP*, signatūros Nr. 662, l. 14; *idem*, *Zniesienie poddaństwa na Litwie*, Paryž, 1868, s. 32; [?], *Kronika, Wiadomości Polskie*, 1858, Nr. 25; koresp. [?], *Z nad granic Żmudzki, w lutym*, *ibid.*, 1859, Nr. 10; [?]; Wilno, 6 listopada 1860, *Przegląd Rzeczy Polskich*, 12 listopada 1860 r., s. 25.

Mater įsteigimo klausimą buvo ne bajorijos siekių išraiška, o politinių aplinkybių sąlygotas veiksmas. Tačiau be jokios abejonės krašto socialinis elitas puoselėjo lenkiškos, t. y. su dėstomąja lenkų kalba, aukštosios mokyklos atkūrimo idėją. Tokius siekius iliustruoja ir apie 1856–1857 m. Varšuvoje žinomo bankininko Leopoldo Kronenbergo ir grafo Povilo(?) Lubeńskio inicijuotas universiteto Vilniuje statutas, kuris, vieno ištikimo „rusų reikalui“ liudytojo žiniomis, numatė šiame universitete daug privilegijų „lenkams“. To paties liudytojo teigimu, statuto autoriai pamiršo, kad „statutas numatomas r u s i š k a m universitetui, r u s ū studentams, r u s i š k a m miestui“ (išskirta I. Arsenjevo. – D. S.)⁴⁵. Žinant, jog Lenkijos Karalystės ir buvusių LDK žemių socialinis elitas nuolat bendravo, galima spėti, kad šis projektas vienaip ar kitaip derintas ir su Lietuvos bajorijos vadovais. Tačiau, kiek žinoma, šis projektas valdžios instancijų nepasiekė.

Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą

Lietuvos socialinis ir intelektualinis elitas ne tik bandė sukurti palankias sąlygas kultūrinei ir šviečiamajai veiklai, bet ir ėmėsi konkrečių veiksmų „organinio darbo“ dvasia. Dar 1835 m. Eustachijui Tiškevičiui kilo idėja įsteigti mokslinę istorinio profilio draugiją, kurioje susiburtų Vilniuje be darbo likę uždaryto universiteto profesoriai ir studentai⁴⁶. 1855 m. caro valdžia davė leidimą steigti Vilniuje Archeologijos komisiją su Senienų muziejumi. Komisijos įkūrėjai ir pagrindiniai jos veiklos puoselėtojai Tiškevičius, Balińskis, Adomas Honorijus Kirkoras visur stengėsi akcentuoti, kad naujoji institucija tęsia universiteto tradicijas. Komisija įsikūrė buvusiuose Vilniaus universiteto rūmuose, muziejaus ekspozicijoje buvo daug universiteto relikvijų etc⁴⁷. Tačiau šis tradicijos tęstinumo sureikšminimas, įvairių muziejinių eksponatų kaupimas tebuvo tik priemonė svarbesniam tikslui siekti – atkurti universitetą, nors pirmoji pakopa turėjo būti mokslo draugija. Jau 1857 m. laiške Juzefui Ignacui Kraševskiui Kirkoras minėjo planą reorganizuoti komisiją ir įkurti tris sky-

⁴⁵И. А. Арсеньев, Из прошлого. Варшавский Архиепископ Фелинский. (Отрывок из памятной книжки), *Исторический вестник*, 1886, июль, с. 191–193; J. Šliūpas, Užrašai be pavadinimo, 1901m., *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 1, b. 441, l. 1; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 133.

⁴⁶E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis...*, p. 36.

⁴⁷Ibid., p. 54–55.